

доказів, які утворюють стабільну структуру, що забезпечує адекватне відображення всіх елементів предмета доказування, прийняття обґрунтованих рішень у кримінальній справі.

Надійшла до редколегії 12.01.04

Б. Головкін, кандидат юридичних наук
(НЮА України)

Типологія сімейно-побутових насильницьких злочинців

Типологія становить один із методів наукового пізнання, який полягає в розчленуванні сукупності об'єктів, що вивчаються, на певні класи і створенні образу-представника класу об'єктів¹. Типологія фіксує те головне, без чого немає і не може бути особистості злочинця, розкриває внутрішні стійкі зв'язки між суттєвими ознаками і тим самим сприяє виявленню закономірностей, властивих злочинцю як типу². Створена в результаті типологізації сукупність являє собою певну систему елементів, що характеризуються внутрішньою єдністю, мають єдину особливу властивість, за якою утворюється соціальна група³. Проведення типології злочинців має важливе науково-практичне значення, оскільки, виходячи з неї, можна судити про дійсні причини злочинної поведінки, здійснювати кримінологічні прогнози, справляти пенітенціарний вплив на засуджених, розробляти конкретні попереджувальні заходи.

Побудова типології злочинців здійснюється на базі груповальної ознаки. У кримінології такими загальноновизнаними критеріями є характер антисуспільної спрямованості поведінки і глибина та стійкість антисуспільних поглядів і установок⁴. Окремі кри-

¹ Див.: Самовичев Е. Г. Убийство (психологические аспекты преступления и наказания). — М., 1988. — С. 26.

² Див.: Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. — Горький, 1974. — С. 55.

³ Див.: Закалюк А. П. Проблемы социальной типологии личности правонарушителя и преступника // Проблемы изучения личности правонарушителя. — М., 1984. — С. 6.

⁴ Див.: Личность преступника и типология преступников // Соц. законность. — 1973. — № 3. — С. 19–24.

мінологи доповнювали названі критерії ступенем участі особи у вчиненні злочину¹. Були спроби встановити іншу групувальну ознаку, а саме: характер суспільної небезпечності², акцентуйовані (головні) властивості характеру або темпераменту і ознаки поведінки³. Ми не будемо дублювати їх описання, оскільки в цьому немає нагальної потреби.

На нашу думку, при побудові типології сімейно-побутових насильницьких злочинців за основу необхідно взяти таку ознаку, як *спрямованість поведінки винних у сімейно-побутовому конфлікті*. Такий вибір зумовлений тим, що саме в даному критерії знаходять своє відображення найбільш значущі характеристики особи злочинця: вік, соціальний статус, освітній, культурний і моральний рівень, потреби й ціннісні орієнтації, спосіб життя, особливості психіки, емоційно-вольові якості, суспільна небезпечність, мотивація вчинків тощо. Всі ці властивості в діалектичній єдності продукують різні варіанти поведінки при безпосередній конфліктній взаємодії, а також справляють істотний вплив на вибір способу розв'язання сімейно-побутового конфлікту.

Отже, з огляду на спрямованість докримінальної поведінки у сімейно-побутовому конфлікті, що виливається надалі у вчинення тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи, всіх сімейно-побутових насильницьких злочинців ми поділяємо на такі типи: алкоголізовано-імпульсивний, розпачливо-рішучий, деспотично-тиранічний, деградовано-нестійкий.

Алкоголізовано-імпульсивний тип — це злочинець, переважно чоловічої статі, віком 30–40 років, може бути як одруженим, так і розлученим, із середньою освітою, непрацюючий. Відрізняється низьким культурним рівнем, нерідко аморальністю, домінуванням деформованих, духовно збіднаних потреб. Це прагнення до зверхності над оточуючими, вживання спиртних напоїв, примітивні розваги, задоволення сексуальних потягів тощо. Часто раніше судимі (в основному за крадіжки і хуліганство). Загально-визнаними цінностями у таких злочинців є випивка і закуска,

¹ Див.: *Валуйская М. Ю.* К вопросу о типологии лиц, совершивших умышленные убийства при отягощающих обстоятельствах // *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ.* — 2000. — Вип. 2. — С. 140.

² Див.: *Питерцев С. К.* Криминологическая характеристика личности убийц и проблема их типизации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1975. — С. 15.

³ Див.: *Голубев В. П., Кудряков Ю. Н., Шамис А. В.* Типология осужденных за насильственные преступления и индивидуальная работа с ними. — М., 1985. — С. 13.

святково-розгульний спосіб життя у компаніях собі подібних осіб, «легкі» гроші, що здобуваються шляхом розтринькування майна та дрібних крадіжок, випадкові статеві контакти тощо. Характерною особливістю цього типу є зловживання спиртними напоями. З часом воно призводить до глибинних психічних розладів, появи або ускладнення різного роду психічних аномалій. В результаті цього породжується імпульсивна спрямованість поведінки при розв'язанні конфліктних ситуацій.

Спонукальним мотивом до вживання алкоголю виступає бажання зняти емоційне напруження і зануритися у стан ейфорії¹. Проте насправді надмірне вживання алкоголю призводить до протилежних наслідків: послаблюється внутрішній контроль над власною поведінкою, зменшується здатність адекватного реагування на зовнішній вплив². Під дією алкоголю реакція організму на зовнішні подразники надзвичайно прискорюється: психічне перероблення інформації або зовсім зникає, або стає поверховим. Внаслідок цього реакції набувають форми автоматичних рухів на тільки-но очікувані подразники. Це призводить до різноманітних імпульсивних актів, безцільних, раптових злочинних дій³.

Терміном «імпульсивність» визначається швидкість, з якою емоція стає спонукальною силою вчинків і дій, без їх попереднього обміркування і свідомого рішення про виконання⁴. Імпульсивні дії здійснюються за першим спонуканням без роздумів про їх соціальне значення і наслідки, а тому головна ознака таких дій — бездумність⁵. При цьому бажання, що виникло, негайно здійснюється, минаючи всі поверхи особистості без визначення мети, свідомого вибору способу дій та прийняття рішення, не говорячи вже про планування вчинку та його коригування під час виконання⁶.

¹ Див.: Скугаревская Е. И. Эмоции и алкоголизм. — Мн., 1987. — С. 45.

² Див.: Антонов-Романовский Г. В. Криминологическая деформация жизнедеятельности, связанная со злоупотреблениями спиртными напитками // Деформации в образе жизни, обуславливающие совершение насильственных преступлений. — М., 1985. — С. 23.

³ Див.: Басейнов Б. С. Алкоголизм: уголовно-правовые и криминологические проблемы. — М., 1981. — С. 39, 41.

⁴ Див.: Небылицин В. Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий. — М., 1976. — С. 179.

⁵ Див.: Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. — Х., 1986. — С. 75.

⁶ Див.: Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: криминологічно-правове дослідження. — К., 2000. — С. 206.

Характерними емоційно-вольовими рисами злочинців даного типу є: психічна неврівноваженість (емоційні спалахи з найнікчемніших приводів, гнів легко змінюється сльозами), що породжує імпульсивність вчинків, егоцентричність, образливість, запальність, агресивність, жорстокість. У таких осіб завищена самооцінка, в зв'язку з чим вони досить часто безпідставно зазіхають на роль неформального лідера, вимагають у оточуючих поваги і беззаперечного підкорення. Вони агресивно реагують на будь-яку критику на свою адресу, а тому нерідко вважають, що їх ніхто не розуміє. Поведінка таких осіб у сімейно-побутовій сфері має нестриманий, примхливий характер. У міжособистісних відносинах вони декларують безкомпромісність, жорстокі фізичні покарання навіть за незначну провину. Легко йдуть на конфлікт, в ході якого швидко втрачають самоконтроль, а тому відразу доводять свою правоту шляхом фізичного впливу на опонента. Слід зазначити, що приводом, який «запускає» механізм некерованої агресії, можуть стати справедливе зауваження, окрема дошкульна фраза, вчинок потерпілого, невдалий жарт. Винні сприймають їх як кривду, насміхання, образу, а тому блискавично агресивно реагують на подібні прояви. Мотивами таких вчинків найчастіше виступають ненависть і помста. Так, С. був засуджений за вбивство своєї матері, яке вчинив за таких обставин. 35-річний П. із середньою освітою, непрацюючий, розлучений, раніше засуджений за крадіжку особистого майна, хронічний алкоголік, протягом останніх двох років проживав у матері. За цей час між ними виникали періодичні конфлікти і бійки, приводом яких було те, що засуджений С. постійно зловживав спиртними напоями у компанії своїх приятелів, крав з дому речі, які згодом обмінював на самогон, не допомагав потерпілій по господарству, вважав, що остання безпідставно до нього чіпляється і втручається в його особисте життя. В день злочину, зранку, засуджений попросив у матері гроші на придбання спиртного. Потерпіла грошей не дала, а натомість порадила прибрати в домі і допомогти по господарству. У відповідь С. миттєво схопив молоток, що лежав поруч, і завдав ним потерпілій кілька ударів по голові. Мати від отриманих поранень померла в лікарні. Під час судового засідання на запитання судді: «Навіщо ви вбили свою матір?» засуджений відповів просто: «Не знаю, біс поплутав...»¹ На завершення дода-

¹ Див.: Архівна кримінальна справа Оріхівського районного суду Запорізької області. – 2000. – № 1-136.

мо, що злочинців цього типу близько 35% від загальної маси засуджених.

Розпачливо-рішучий тип — це переважно жінки, хоча нерідко можуть бути і чоловіки 14–29 років, у більшості випадків одружені. Діапазон освіти надзвичайно широкий від початкової до вищої, здебільшого працюючі. Відрізняються певним інтелектуальним і культурним рівнем. Внаслідок певних психологічних особливостей такі злочинці у своїй поведінці більше керуються почуттями, інтуїцією, нерідко амбіціями. Для них визначальними цінностями є високі почуття (кохання, дружба), велику увагу приділяють мріям про щасливу сім'ю, матеріальний добробут, кар'єру, визнання, повагу, вдячність. У зв'язку з цим внутрішньородинні і міжособистісні відносини для них мають провідне значення. Характерними особливостями даного типу виступають його емоційно-вольові якості: вразливість, впливовість, мрійливість, ревнивість, страх, злопам'ятність, розпачливість, рішучість, ненависть, мстивість. Зазначені риси по суті і формують спрямованість агресивної поведінки у сімейно-побутових конфліктах.

Вирішальну роль у переростанні стану розпачі винних у стійку рішучість на вчинення тяжкого злочину відіграє віктимна поведінка потерпілого. Дослідженнями встановлено дві основні форми такої поведінки. В одних випадках потерпілі тривалий час знущалися над майбутніми злочинцями, піддавали фізичним покаранням, обмежували в правах, кривдили близьких та рідних осіб, погрожували фізичною розправою, а в інших — пиячили, зраджували, ганьбили винних, не виконували батьківських і подружніх обов'язків, не могли або не бажали матеріально забезпечувати сім'ю. Однак при цьому вимагали привілейованого до себе ставлення як до голови родини. Зазначені обставини провокували численні конфлікти, бійки, які сприймалися потенційними злочинцями як особиста трагедія, крах, лиха доля, а тому приводили їх у стан розпачу. Перебуваючи в такому стані, злочинці певний час вагалися, оскільки вірили, що їх кривдник схаменеться і припинить завдавати їм тяжкі духовні та фізичні страждання. Іноді минають роки, перш ніж злочинець зрозуміє, що так буде завжди... І тоді уражені амбіції і самолюбство, принижена честь і гідність, перенесені страждання і знущання миттєво актуалізуються і породжують стійку рішучість на жорстоку помсту кривднику за все зле.

Проте на відміну від інших типів злочинців цей тип не відрізняється бездумними, імпульсивними вчинками. Вони здебільшо-

го готуються до посягання, нерідко вичікують слушної нагоди, коли потерпілий перебуває у безпорадному стані і не може чинити гідний опір, а тому такі злочини більше походять на жорстоку страту. Так, Б. була засуджена за умисне вбивство до семи років позбавлення волі. Вбивство свого чоловіка вона вчинила за таких обставин. Б., 27 років, одружена, із середньо-спеціальною освітою, працює агрономом. Протягом шести років перебувала у шлюбі з потерпілим С. За цей час між ними систематично виникали конфлікти, в ході яких потерпілий неодноразово застосовував фізичну силу щодо Б., погрожував убивством. За таких обставин Б. неодноразово змушена була рятуватися втечею з дому, переховуватися з дитиною у сусідів та знайомих, намагалася покінчити життя самогубством. У день злочину потерпілий прийшов додому, як завжди, у нетверезому стані, зчинив чергову сварку, що переросла в бійку, в ході якої Б. вимушена була рятуватися втечею з місця події. Однак в той момент для себе вона твердо вирішила позбавити кривдника життя. З метою реалізації задуманого Б. підшуквала мотузку, вигостирила сокиру і стала чекати, коли потерпілий, який в цей час додатково вживав спиртні напої, засне. Дочекавшись, вона зайшла в будинок, зав'язала мотузкою потерпілому руки і завдала йому кілька ударів лезом сокири по голові, від чого той помер на місці. На суді свою вину визнала повністю і пояснила «...краще раз відсидіти, ніж все життя страждати»¹. Даний тип злочинців становить близько 15% від їх загальної маси.

Деспотично-тиранічний тип — як правило, це злочинці — чоловіки 31 — 50 років, одружені, з базовою середньою або середньою освітою, переважно непрацюючі. Інтелектуальний і культурний рівні обмежені, схильні до зловживання спиртними напоями. Нерідко мають психічні аномалії (хронічний алкоголізм, наслідки черепно-мозкових травм) і колишні судимості. Відрізняються домінуванням викривлених потреб у прагненні до насильства над найближчим оточенням, самоствердження і самопіднесення. Даному типу злочинців притаманні такі емоційно-вольові риси, як грубість, сварливість, ревнивість, жорстокість, уїдливість, садизм, злопам'ятність тощо. Характерною особливістю таких осіб є задоволення зазначених раніше потреб за рахунок нехтування волею і правами потерпілих, що досягається шляхом

¹ Див.: Архівна кримінальна справа Оріхівського районного суду Запорізької області. — 1997. — № 1-482.

їх пригноблення і мордування. Слід додати, що потерпілими зазвичай виступають члени сім'ї, які спільно проживали із засудженими. Саме цих осіб злочинці систематично цькували, ображали, шантажували, ігнорували, завдавали побоїв, позбавляли їжі, волі, житла тощо.

За нашими спостереженнями, злочинці цього типу, як правило, мали необмежену владу і авторитет «хазяїна» лише в межах сім'ї, оскільки в інших соціальних сферах та групах вони були явними невдахами і аутсайдерами. Гадаємо, що тиранічні прояви до членів сім'ї можна розглядати як бажання помститися, глибокого незадоволення винних самими собою, заниженого соціального статусу, недосяжності омріяних цілей на найближчих людей, які завжди поруч і в особі яких вони схильні вбачати причину всіх своїх поразок і невдач. Складається враження, що потерпілі могли вивести злочинця з психічної рівноваги будь-чим: зовнішнім виглядом, звичками, недоречним висловлюванням, «неякісно» виконаною роботою, неповажним ставленням, недобросовісним виконанням різних доручень тощо. Реакція злочинців у подібних випадках була беззаперечною — миттєвий конфлікт, що наповнювався повчаннями, доріканнями, приниженнями, які обов'язково підкріплювалися фізичними покараннями у «виховних» цілях. Показово, що під час неформальних бесід із злочинцями цього типу, що відбуваються покарання у місцях позбавлення волі, з'ясувалося, що вони розцінюють факти застосування фізичного і психічного насильства стосовно потерпілих, що мали місце ще задовго до злочинного посягання, як природний спосіб внутрішньосімейного виховання, виключним правом застосування якого наділені всі чоловіки. Вчинення тяжкого злочину вони пояснюють як збіг обставин, а також як результат «захоплення» подібним вихованням. Ось типовий приклад розглядуваного типу злочинців. 48-річний Ш. був засуджений за вбивство своєї дружини, яке вчинив за таких обставин. Засуджений Ш., непрацюючий, має базову середню освіту, хронічний алкоголік, протягом близько 10 років систематично знущався над потерпілою, причому з будь-якого приводу (несмачний обід, неякісно прибрана квартира, недоглянута дитина...). Коли потерпіла наважилася розірвати із засудженим шлюб і поїхала до батьків у село, Ш. почав наполягати, щоб вона повернулася і забрала деякі особисті речі, що залишилися у нього. В день злочину потерпіла приїхала до Ш. за речами, проте той віддавати їх не поспішав, а зчинив чергову

сварку, в ході якої звинувачував потерпілу у зламаному житті і благав повернутися. Отримавши категоричну відмову, Ш. спочатку жорстоко побив потерпілу, а потім її задушив¹.

Даний тип сімейно-побутових насильницьких злочинців є найбільш поширеним — близько 40% від усіх засуджених.

Деградовано-нестійкий тип — це, як правило, чоловіки від 50 років і старші. Частіше розлучені або вдівці, з початковою (декілька класів) або базовою середньою освітою, непрацюючі, нерідко представники люмпенізованої частини населення. У них відмічаються надзвичайно убогий культурний і інтелектуальний рівень, примітивні потреби і збочені цінності, розпад особистості і втрата людської подоби. Провідну увагу вони приділяють задоволенню вітальних потреб у випивці, їжі, сні, житлі, розвагах, спілкуванні, що асоціюються із матеріальним і духовним добробутом і комфортом. Значна частина з них хворі на хронічні (соматичні) захворювання (туберкульоз, дерматологічні хвороби тощо). Досить поширені серед них і психічні аномалії (олігофренія, епілепсія, шизофренія та ін.). Майже всі злочинці, які були визнані відповідними експертизами неосудними, — представники цього типу. Характерною особливістю злочинців цієї категорії є: психічна і фізична деградація, алкоголізація, втрата суспільно-корисних зв'язків, зниження життєвої активності, а також аморальність, соціальна відчуженість, антисанітарія, спілкування здебільшого із собі подібними особами, ворожо-неприятне ставлення до інших людей.

Дозлочинну поведінку таких осіб можна охарактеризувати як нестійку (аморально-протиправну). Ведення паразитичного способу життя супроводжувалося адміністративними правопорушеннями, що не являють собою великої суспільної небезпечності. Вони легко знаходять безглуздий привід для конфліктів, спрямованість поведінки в котрих, як правило, визначається умовами конкретної життєвої ситуації. У зв'язку з цим їх дії багато в чому мають непередбачуваний характер. Так, 52-річний К., розлучений, із базовою середньою освітою, непрацюючий, був засуджений за умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, до п'яти років позбавлення волі. Як впливає з матеріалів кримінальної справи, К. і Б., давні друзі і сусіди, близько

¹ Див.: Архівна кримінальна справа Комінтернівського районного суду м. Харкова. — 1997. — № 1-259.

року проживали сумісно, зловживали спиртними напоями, періодично порушували громадський спокій і правила співжиття. На цьому ґрунті між ними виникали періодичні зіткнення, що нерідко супроводжувалися взаємними бійками. У день злочину засуджений і потерпілий всю ніч разом вживали самогон, придбаний на спільні грошові кошти, а також сварилися, коли потерпілий намагався більше налити спиртного собі, ніж засудженому. Зранку К. виявив, що Б. таємно від нього допив залишки самогону, який вони взаємно домовилися залишити на пізніше, і, крім того, справив у постіль природні потреби. Такий розвиток подій сильно розгнівав К., в результаті чого він почав завдавати удари руками і ногами потерпілому по різних частинах тіла. Від отриманих ушкоджень потерпілий невдовзі помер¹.

Представників даного типу злочинців найменше — близько 10%.

Відмічені нами чотири типи злочинців подекуди проявляються не в чистому вигляді, а в певному поєднанні, оскільки індивідуальні соціально-психологічні особливості злочинців неможливо чітко окреслити межами лише одного із названих типів. Водночас наведена вище типологія злочинців дає їх основні кримінологічні характеристики, дозволяє простежити генезу становлення окремих типів винних, розкриває спрямованість їх поведінки у сімейно-побутових конфліктах.

Надійшла до редколегії 27.10.03

*В. Севостьянов, доцент кафедри
кримінального процесу
Національного університету
внутрішніх справ, полковник міліції*

Проблеми реалізації конституційних норм у кримінально-виконавчому законодавстві України

1996 рік — рік прийняття нової Конституції України — слід вважати початком сучасного етапу реформування усіх суспільних та державних інститутів на нових принципах правотворчої та пра-

¹ Див.: Архівна кримінальна справа Фрунзенського районного суду м. Харкова. — 1999. — № 1-85.